

DE L'ESGLÉSIA NOVA A L'ESGLÉSIA "ROTA" DE SANTA POLA: UN PROJECTE DE TEMPLE ACADÈMIC I HISTORICISTA

Andreu MARTÍNEZ I MEDINA
Universitat d'Alacant

El 23 del propio mes [noviembre de 1481] reanudóse el acto de toma de posesión del término, tierras campas, incultas, sembradas, plantados y huertas, hasta llegar a la torre del cabo del Aljibe, junto al mar. Una vez dentro del cortijo del puerto, subieron a lo alto de la Torre, desde cuya plataforma estuvieron mirando el mar y los campos circunvecinos, tomando posesión de todo lo que alcanzaba la vista, incluso de la isla llamada Santa Pola y Albufera. Bajaron luego y visitaron el caserío de los pescadores y la Iglesia que allí había (...)

Pere IBARRA RUIZ, 1895
Historia de Elche, (2ª ed) p. 135-136.

1. LES ESGLÉSIES ANTERIORS AL SEGLE XIX

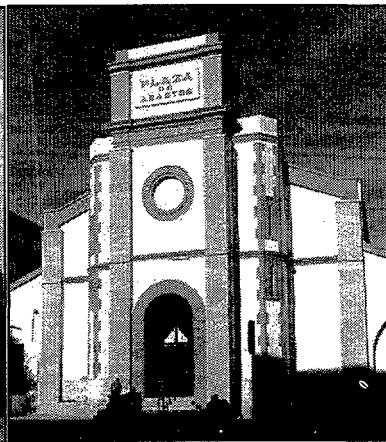
Les poques notícies que ens arriben del passat ja deixen constància de l'existència d'un ermitatge en paral·lel amb el naixement de Santa Pola, com no podia ser d'una altra manera. Tot mas, llogaret o poblat, des dels seus començaments, va designar o habilitar un espai per al culte religiós. De fet, moltes ermites o esglésies són l'origen de grans ciutats europees, i aquelles han estat, amb el temps, un reflex de l'esforç de la societat que les va edificar. En aquesta particular història, els primers indicis que assenyalen l'existència d'alguna ermita al mas que va envoltar i protegir la primitiva torre del cap de l'Aljub apareixen en les actes del Consell d'Elx i són datades l'any 1450 (GOZÁLVEZ, 1976: 15), molt abans que s'alçaren les fàbriques del fort renaixentista. Quan aquest va entrar en funcionament, al voltant del 1557, molt probablement el baluard del rei, situat en el cantó



sud-est, ja estava dedicat a ermita i cementiri, almenys de la guarnició militar del castell. També és probable que la capella voltada haguera substituït la primera ermita de la masia extramurs, però no sabem res més d'aquell primitiu temple ni de la seua hipotètica demolició.



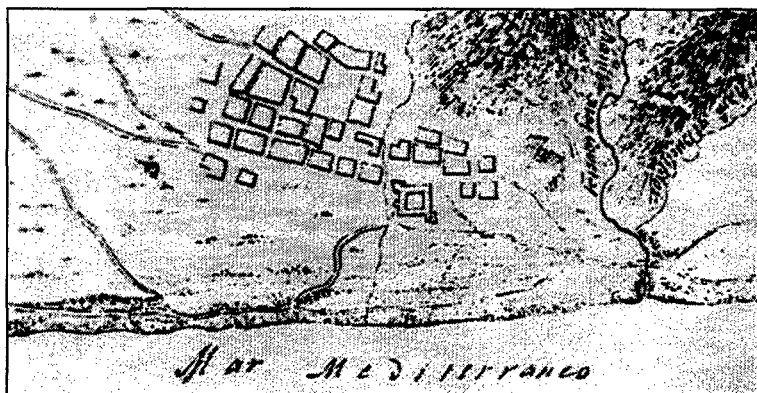
Façana de l'església nova a final del segle XIX (Bonmatí, 1981)



Estat actual de la façana del Mercat d'Abastiments

El conjunt de cases situat al voltant de la fortalesa, si és que va créixer, ho degué fer a un ritme pausat en el transcurs dels dos segles següents (1560-1760), tal com ho documenta el professor Vicente Gozávez. No obstant això, la revolta que va tenir lloc a Elx (1766) i la decisió il·lustrada de fer de l'illa una plaça fortificada —qui sap si en un poblat de colonització de Carles III (1769)— va convertir el *lugar nuevo del castillo de Santa Pola* en la base d'un intens moviment d'activitat comercial: les obres d'urbanització i edificació de Nova Tabarca exigien molta mà d'obra, amb les corresponents vitualles, materials (incloent-hi la fusta de la serra) i mitjans de construcció. L'ancoratge natural registrava a final del segle XVIII una activitat sense precedents i la població de Santa Pola va experimentar un increment notable.

Per aquestes dates ja hi havia una església extramurs, la qual ja apareix situada en el seu actual emplaçament (carrer de l'Església) en un plànol de la Rada elaborat per Miguel Terquero el 1784 (GOZÁVEZ, 1976: 30), encara que ignorem si aquest temple coincideix amb l'esmentat del segle XV. Probablement aquesta antiga construcció resultava petita per a la incipient prosperitat local. De fet, hi ha constància que, per aquestes dècades, es volia construir un nou temple en allò que seria la plaça Major (plaça del Mercat), idea que va fracassar per manca de fons (BONMATÍ, 1991: 26). És molt probable que l'autor del projecte d'aquesta nova església no construïda fóra l'arquitecte d'Asp José González de Coniedo (1741-?), encara que poguera haver intervingut en l'existent (MAS, 2001:24). O bé poguera ser que aquest professional fóra qui dirigira les obres del nou tabernacle beneït amb solemnitat l'any 1772.



Plànol de Santa Pola el 1812, per Basecourt (Pla, 1996)

D'aquestes informacions, en part incompletes i contradictòries, podem constatar que l'actual plaça del Mestre Quislant ja estava sent definida urbanísticament i que, per a presidir-la, s'havia pensat construir un temple de majors dimensions que el que hi havia en la població. També hem de dir que, al voltant dels anys 1770-1781, alguns documents indiquen que Santa Pola ja tenia una parròquia independent respecte d'Elx (GOZÁLVEZ, 1974: 21; MAS, 1996: 79), i que és probable que aquest títol corresponguera a l'església de fora de les muralles. Aquesta hauria estat construïda de nova planta en aquests anys o refeta damunt de l'antiga, siga dirigida per l'esmentat arquitecte o portada a terme per algun mestre d'obres que desconeixem.

A l'inici del segle XIX totes les dades exposades es confirmen i s'aclareixen. Tot i que l'església no apareix com a tal dibuixada en el plànol del 1812 rubricat per Basecourt (PLA, 1996: 101), davant la ubicació actual hi ha una petita plaça o conjunt de solars sense edificar que, en part, podrien justificar aquesta localització. El fet que, al llarg de les dècades següents, aquesta illa s'omplira d'habitatges confirmaria la suposició que l'església seria traslladada cap a un espai més significatiu de la trama urbana, on la seua implantació capitalitzaria les perspectives, com la plaça Major configurada en la part nord (actual del Mestre Quislant), que ja es trobava envoltada de cases.

L'església, que a través del seu rector va tenir un paper decisiu en el procés de l'autonomia local (1812-1835), aspirava a construir un temple més digne (i més gran) que el que va denunciar l'alcalde Carlos Llópez Galiana en el ple del 25 d'agost del 1850, en manifestar que "la única iglesia que hoy existe en el pueblo está reducida a un miserable y negro almacén que por todas partes amenaza ruina en tales términos que en días de lluvia apenas puede celebrarse el Santo Oficio de la Misa" (BONMATÍ, 1991: 26). Per això a partir d'aquesta data, i al llarg de deu

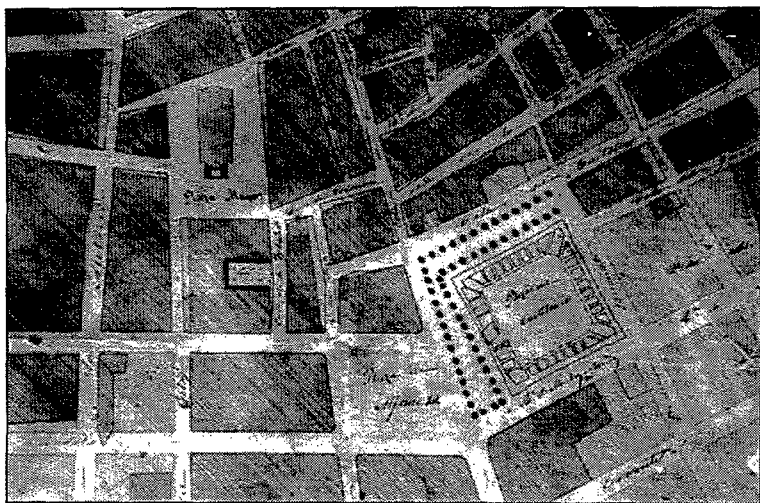


anys, es van fer diverses gestions davant el bisbat d'Oriola i el govern espanyol, a fi d'obtenir l'autorització per a la construcció d'un temple de nova planta i ajuda econòmica per a fer front a tan vasta empresa (BONMATÍ, 1981: 59-65; 1991: 26-38).

2. EL PROJECTE DE L'ESGLÉSIA NOVA: UN TEMPLE ACADÈMIC

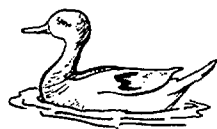
La cerimònia de col·locació de la primera pedra va tenir lloc el 10 d'octubre de l'any 1861, i en aquesta ocasió, a més del bisbe i altres autoritats, van assistir-hi l'arquitecte, Francesc Morell, i el mestre d'obres, Miquel Sempere, "tomando medidas y marcando distancias" (RAMOS, 1974: 71) sobre la plaça Major d'aleshores. Aquest replantejament, d'acord amb els testimonis històrics, tenia l'objectiu d'excavar un nínxol on poder sepultar el carrer testimonial de l'esdeveniment: "una piedra de cantería labrada ligeramente" (RAMOS, 1974: 72).

Aquest sòlid petri tenia una ranura en la qual es va col·locar un got de cristall amb tres monedes (d'or, d'argent i de coure, encunyades sota el regnat d'Isabel II). També s'hi va dipositar l'acta que testimoniava el ritual, "metiéndose todo en el hoyo de 3,00 m de profundidad situado enfrente de la puerta de la casa del difunto Juan Mas, a 8,00 m de distancia" (RAMOS, 1974: 72). Dos anys després, la planta de l'església, amb el seu perímetre, ja apareix reflectida en el plànol geomètric del 1863, redactat per Josep Ramon Mas Font, arquitecte municipal d'Alacant entre 1851 i 1861; aquesta projecció hi apareix senyalada com a element en construcció o previst. No obstant això, el contorn no coincideix exactament amb el que es dedueix de les fotografies conservades, datades en el trànsit del segle XIX al XX.

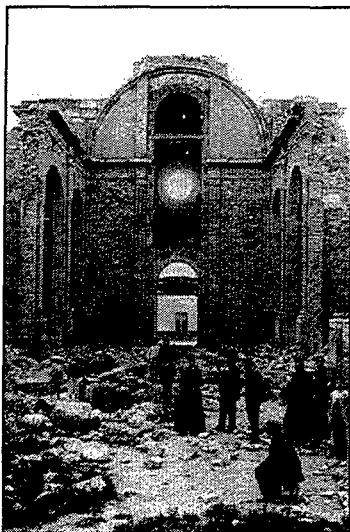


Plànol geomètric de Santa Pola de 1863, per Josep Ramon Mas Font

Convé destacar que, en la dècada de 1860, l'arquitecte que va projectar l'Església Nova de Santa Pola, Francesc Morell i Gómez (1819?-1874), va desenvolupar una certa tasca professional davant els diferents encàrrecs de caràcter religiós (JAÉN, 1999). Entre 1859 i 1863 es trobava finalitzant les obres de l'església de Sant Bartomeu a Petrer (la construcció de la qual s'havia iniciat al voltant de 1779) i l'any 1862 remodelava l'església de Sant Joan Baptista a Sant Joan d'Alacant. Francesc Morell, nascut a València, s'havia titulat per l'Acadèmia de Sant Carles el 1843 i ocuparia durant un lustre la plaça d'arquitecte titular de l'ajuntament d'Alacant (1854-1859). Pel que fa al temple de Santa Pola, hem d'afirmar que degueren existir uns plànols (RAMOS, 1974: 72), i encara que desconexem els dibuixos originals que va poder fer l'arquitecte, és possible elaborar una reconstrucció aproximada del projecte a partir de la documentació conservada: gràfica (plànols urbanístics), fotogràfica (d'època) i del posterior projecte de mercat d'abastiments (AHS 1935).



La solució proposada per Francesc Morell per a la nova església de Santa Pola derivava del model tan repetit, variat i adaptat del prototip jesuític. Es tractava d'una planta de creu llatina definida per una nau de tres trams i tres braços curts per a l'arc creuer i l'altar; tots aquests elements es cobrien amb volta de canó (probablement reforçada per arcs doblers), mentre que en el creuer, quadrat, es tancaria amb una cúpula semiesfèrica (a través de petxines per al trànsit), probablement sobre un tambor cilíndric, com en moltes de les esglésies construïdes al llarg dels últims cent anys (1750-1850), sempre que aquestes tingueren creuer. La nau principal tenia tres capelles laterals, una per cada tram, que no constituïen

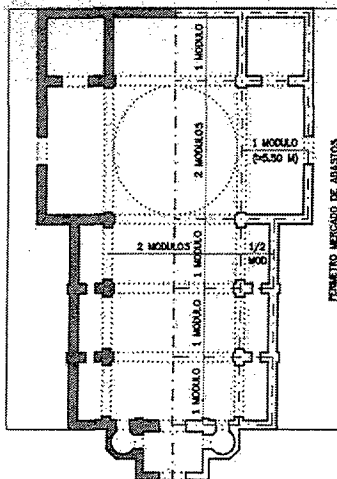


Interiors en ruïnes de la nau de l'església cap a l'entrada (final de s. XIX o començament del s. XX) (Baile, 1996)

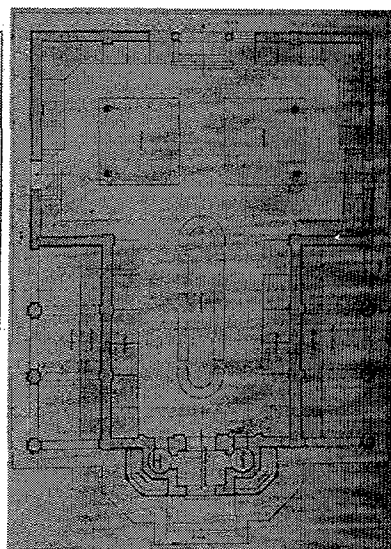


naus independents, ja que la comunicació entre aquestes es feia a través d'un petit forat fet en els contraforts, de manera que no hi havia fluïdesa ni permeabilitat espacial.

La modulació s'establia a través d'una sèrie en relació simple del tipus 1:2. El mòdul base el constituïa la distància entre crugies dels arcs de la volta, de manera que la nau tenia una amplària doble (2 mòduls), mentre que les capelles laterals (amb un front coincident amb cada crugia) presentaven el fons amb una profunditat mitjana (0,5 mòduls) i, per tant, un quart de l'amplària de qualsevol dels braços de la creu. De la mateixa manera eren fixades les cotes de la secció. I així des del terra de l'església fins a la cornisa, des d'on arrancava la volta de canó, hi havia la mateixa distància d'amplària de la nau (2 mòduls). A partir d'ací s'alçava la volta (1 mòdul). Per a concloure, era fixada la mida per a la cúpula (1 o 2 mòduls segons si hi havia tambor o no).



Planta de l'església de Francesc Morell (1861) (hipòtesi de reconstrucció)

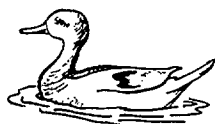


Planta del mercat, d'Antoni Serrano (1935) (projecte original AHS)

La planta del temple, així, s'estructurava amb una nau als peus per als feligresos i es completava amb els braços curts de la creu. Cadascun d'aquests recintes tenia una porta a l'exterior, situada en el mateix centre de les respectives façanes exteriors. L'espai estava dirigit cap a l'altar, de capçalera recta, al final de la perspectiva principal, i estava equipat amb un total de sis capelles pendents de protecció sota l'advocació d'altres sants o màrtirs. Al costat de l'altar major quedaven dues peces quadrangulares, probablement destinades a capella de la comunió i a sagristia (o altres dependències parroquials). En principi no era necessària

cap reserva per a un cambril de la patrona, perquè aquesta tenia el santuari en l'interior del recinte de l'anterior fort militar, almenys des del 1769 (MAS, 1996: 77).

Finalment, als peus, i senyorejant la plaça, s'alçava una potent torre de planta quasi quadrada, flanquejada per un parament prismàtic avançat respecte de la nau (i bisellat en els cantons) dins el qual hi havia dues escales de caragol que portaven a les cobertes. La torre era l'element més important que definia la façana principal; per la part baixa d'aquesta s'accedia a l'interior, i la coronava, per damunt la cornisa, el campanar. El perímetre envoltant de la planta es definia per l'addició de dos polígons rectes: una figura quadrada en la part de la nau i una rectangular, de major amplària, en la part de la capçalera. Aquest esquema es trencava amb l'allargament de la façana principal, constituïda per la torre prismàtica centrada amb l'eix de simetria.



3. LES INNOVACIONS DEL PROJECTE I ELS PRECEDENTS

Els trets més significatius d'aquest hipotètic projecte estan en les seues innovacions respecte del tipus d'església establerta al llarg el segle XVIII en terres del sud del País Valencià. Aquest consistia, bàsicament, en la mateixa creu llatina amb una nau de quatre trams (en correspondència amb el mateix nombre de capelles per costat), però amb el conjunt tancat en un perímetre estrictament rectangular (BÉRCHÉZ, 1987: 173). Les esglésies d'Albatera (1729-1755), Dénia (1734-1750), Dolores (1737-1774) i Callosa d'En Sarrià (1765-1775) mostren a la perfecció aquesta tipologia evolucionada en la qual, a tot estirar, s'afegia una torre lateral, i només en l'últim cas, el de Callosa d'En Sarrià, no hi ha tambor per a l'elevació de la cúpula.

A més, la següent generació de temples, representada per les esglésies de Crevillent (1771-1828), Petrer (1778-1783), Beneixama (1817-1892) i Ibi (1819-1827), representa un nou pas en l'evolució tipològica, ja que, a més de repetir la solució de planta (cruciforme inscrita en un rectangle) i secció (capelles laterals molt obertes semblants a naus), aquests temples aporten una façana equilibrada, simètrica i acadèmica, en rematar el sòlid prismàtic amb dos campanars als seus vèrtexs: dues torres que sorgeixen des del mateix plànol del frontis (JAÉN, 1999).

Ara bé, el temple que va projectar Francesc Morell tenia característiques pròpies que el diferenciaven del prototip teòric. L'edifici, configurat exempt, amb un contundent volum, no definia una caixa única sinó una gradació de tres prismes: torre d'accés, nau amb capelles i capçalera amb cúpula. El contorn evidenciava aquesta juxtaposició de volums. Aquest efecte s'aconseguia amb el canvi de modulació dels elements de la planta. Primer, la capçalera: els espais que flanquejaven l'altar s'havien tornat quadrats. Segon, la nau: ací les capelles laterals no



eren quadrades sinó que tenien una profunditat mitjana, amb la qual cosa era difícil ampliar l'espai de la nau i el seu tancament exterior ja no coincidí amb el dels braços menors de la creu. Tercer, l'accés: un volum independent configurava la façana principal, alhora campanar i entrada al temple. La torre, situada en el centre de la gran plaça urbana, oferia el contrapunt compositiu a la cúpula del creuer. Sorgia com un guardià de la població i com un lloc de referència en el paisatge circumdant.

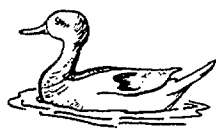
L'espai interior es tornava direccional i recuperava la concepció inicial de la tipologia jesuïta: la nau no s'eixamplava visualment, sinó que totes les mirades conflueixen en l'altar i en la cúpula. Les capelles laterals tenien la missió religiosa de multiplicar el nombre d'altars i definien petits recintes perfectament delimitats. El volum exterior reprenia una imatge un tant nostàlgica, una mica medieval, ja que l'elecció d'una única torre al llarg dels últims tres segles estava en desús. Ni tan sols en la tradició constructora de la geografia provincial descobrim referències tipològiques en què trobem el campanar centrat amb l'accés principal a l'interior de la base.

Només la vella església de Crevillent, amb la seua torre quadrada (avui actual mercat i llavors església abandonada i en ruïnes), podria ser la referència en el paisatge arquitectònic de l'època. Apareix, doncs, una concepció que espacialment recupera la tradició de perspectiva interior (fidel al model de *Il Gesu* de Vignola), que en el volum juga amb la juxtaposició dels cossos (aplica a l'arquitectura els principis d'experimentació de la Il·lustració) i que formalment pretén tornar als orígens i reprendre el passat, potser no real (la potència d'una torre medieval) però sí suposat (amb tota consciència d'actitud romàntica i historicista).

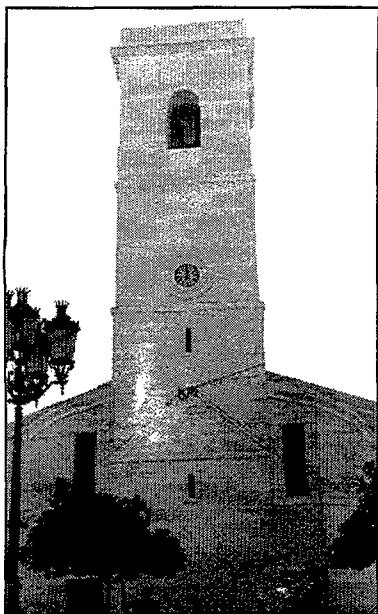
Per a aquesta església de Santa Pola es més fàcil buscar paral·lelismes amb les noves experiències projectuals aparegudes a partir del desastre del terratrèmol de 1829: molts municipis del Baix Segura van ser reconstruïts. Almoradí, Benejússer, Formentera, Guardamar i Torrevella van ser objecte de nous traçats urbanístics i de la projecció dels seus temples de nova planta (VARELA, 1998). Tots aquests treballs els va portar a terme l'enginyer José Agustín de Larramendi. En cadascun d'aquests municipis, de trames ordenades reticularment, cada nova església mostra una solució tipològica diferent, però totes ocupen un lloc de privilegi en la trama: al centre, de manera exempta, segons una ordenació estètica i no canònica, a joc amb la plaça principal del nou poblat, i de vegades enfrontada amb la nova casa consistorial.

De totes aquestes, la més interessant és l'església de Guardamar, ja que presenta la mateixa torre quadrada, potent i vertical, que defineix la façana principal i que, com l'església nova de Santa Pola, té l'accés en la base. Aquesta tampoc no es troba orientada amb l'altar a llevant, sinó acomodada dins la trama urbana mirant la mar. No obstant això, la coincidència real entre totes dues torres: formal —dimensions—, funcional —accés i campanar— i tècnica —sistemes constructius— no és fàcil de determinar en quin sentit es va exercir. Els projectes de J. A. de

Larramendi són encara desconeguts i les notícies de què hom disposa respecte de la cronologia de construcció de l'església de Guardamar i la seua torre (JAÉN, 1999: 189), no permeten assegurar quin dels dos campanars va ser construït primer. En qualsevol cas, és evident que les dues torres s'assemblen i s'influïren mútuament, perquè totes dues tenien drets els cossos principals al voltant del 1870.



No sembla forassenyat afirmar que Francesc Morell, en aquest projecte de nova planta (a diferència dels seus treballs contemporanis a les esglésies de Sant Bartomeu a Petrer o de Sant Joan Baptista a Sant Joan d'Alacant, més continuistes i de menor possibilitat d'intervenció tipològica i de volum), experimenta amb les parts constituents del temple, variant-ne la posició i la dimensió tradicionals i clàssiques, i juga amb elles com a elements de composició susceptibles de combinació múltiple. Ací rau el seu entroncament amb els postulats de les acadèmies de Belles Arts: els criteris de rigor històric quant a la concepció espacial se sumen als nous criteris de composició volumètrica. Però també en el plantejament hi ha una altra visió historicista, la romàntica, aquella que pretén recompondre una estampa ideal d'un passat inventat, que no va existir. La rotunda i magnífica torre-campanar reprén una imatge enyorada i medieval: l'esplendor d'un municipi lligat al seu temple, amb la definició d'un perfil urbà revalidat amb els recursos de recreació històrica o amb la «invenció» de l'arquitectura, tan de moda a mitjans del segle XIX a través de Quatremère de Quincy (1755-1849).



Estat actual de les torres de l'església vella de Crevillent i de l'església de Guardamar de Segura



4. L'ESGLÉSIA "ROTA": L'ENFONSAMENT DE LES VOLTES

Són poques les dades conegudes i fefaents sobre el procés de construcció de l'església nova. Després del solemne acte de col·locació de la primera pedra, el 1861, hem de suposar que les obres començaren acceleradament amb el replanteig, l'excavació i l'execució dels fonaments, perquè dos anys després, el 1863 —com ja hem assenyalat— el perímetre venia recollit en el plànol geomètric de Santa Pola. Al capdavant de les obres trobem el mestre Miquel Sempere, que va ser substituït l'any 1864 per Joaquim Sempere Ortiz, també mestre, el qual, també va ser reemplaçat posteriorment pel seu col·lega Diego Sempere Azorín (BONMATÍ, 1991: 187). El procés de construcció, probablement, no es va detenir al llarg de quasi dues dècades, ja que l'any 1880 l'Ajuntament va decidir traslladar el mercat que es feia a la plaça Major al recinte del castell, atés que les obres de la nova església ocasionaven molèsties al veïnat (BONMATÍ, 1991: 190).

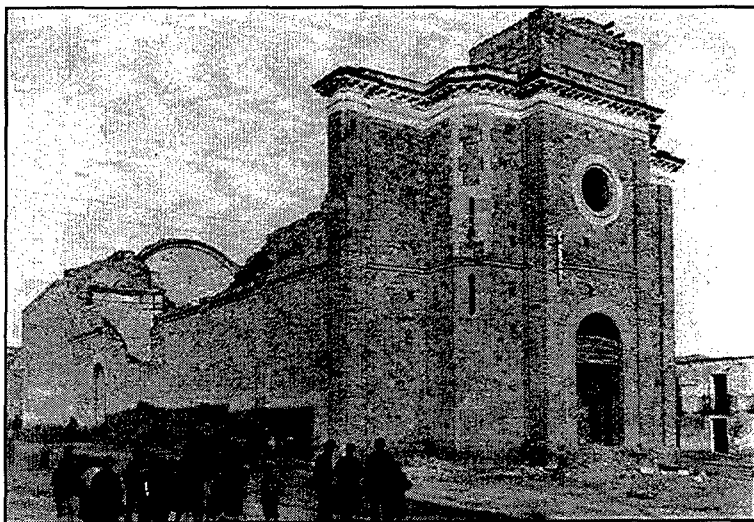
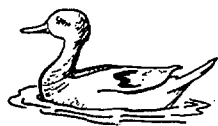
Per aquestes dates es devien haver construït la totalitat de les fàbriques que definien el perímetre del temple: la nau amb les capelles, els braços del creuer, la capçalera recta amb les dependències annexes i la torre dels peus amb les cavitats per a les escales helicoidals; aquesta devia haver superat l'altura de cornisa exterior. És probable que en aquesta dècada (1870-80) es construïren alguns dels trams de les voltes i, fins i tot, la cúpula de mitja taronja esmentada en *El Defensor de Santa Pola* (SEMPERE, 1994: núm. 9). Cal assenyalar que l'arquitecte Francesc Morell havia mort el 1874, sense que hi haja constància del professional que el va substituir al capdavant de la direcció de les obres. Potser van ser els mestres els continuadors d'aquestes obres, cosa que justificaria, en part, la mala qualitat d'execució dels elements de coberta (les voltes de canó continu i la cúpula semiesfèrica), segons publicava la premsa de l'època.

El sistema de construcció utilitzat va ser el de murs de càrrega executats amb maçoneria ordinària, recoberts amb arrebossaments i estucs per a no deixar a la vista la pedra. Les fàbriques de maçoneria eren reforçades amb pilastres de maó massís en totes les cantonades rectes, els contraforts i els arcs de les capelles. Aquest maó definia el sistema de pilastres i motlura classicistes en l'espai interior del temple, que després es revestirien. També es va utilitzar la pedra llaurada i ben tallada; aquests carreus es van col·locar en l'arrencada del cos de les escales, en els elements de motlura clàssica (bases de pilastres i cornises de la façana principal), i en el reforçament de les cavitats exteriors significatives i de certa dimensió (recercat de l'òcul i les tres portes d'accés).

Convé posar en paral·lel que les obres d'obertura de les noves portes de llevant i de ponent de la fortalesa, dutes a terme en aquests anys (1880-81), ho van fer amb la tècnica constructiva utilitzada en el temple: una

arcada contínua de maó massís donava la forma als arcs i contenia la maçoneria. Amb l'objectiu d'obtenir les formes semicirculars d'arcs, voltes i cúpula, es va utilitzar la fusta per a les cintres, els encofrats i els apuntalaments, si bé la quantitat i la qualitat d'aquesta no van ser mai suficients, com tampoc no van ser generosos els gruixos dels materials utilitzats per a l'execució d'aquesta (SEMPERE, 1994: núm. 9).

A partir del 1880 les notícies escassegen, però suposem que el procés d'execució no es va detenir, ja que avançaria per etapes segons les aportacions econòmiques. De fet, desconeixem la data exacta en què va tenir lloc el sinistre de l'esfondrament del conjunt de sostres de l'església nova. La primera aproximació temporal la dona el setmanari *El Defensor de Santa Pola*, quan, l'any 1894, es refereix al succés com ocorregut "hace pocos años". La segona l'aporta el personatge de l'església que apareix en el sainet *Santa Pola. Air, Hui y Demá*, escrit l'any 1889, perquè assumeix el paper "d'una dona que reclama la seua reconstrucció després d'haver-li caigut dues voltes la cúpula" (MAS, 1997: 85). No obstant això, no queden suficientment explicades les causes de la doble caiguda dels sostres, i si els accidents van afectar de la mateixa manera les voltes i la cúpula.



Vista exterior de l'església, ja en ruïnes, a final del s. XIX o principi del s. XX (Baile, 1996)

Els cronistes contenen que, quan el temple "estaba en buena parte construido, una noche se vino abajo la bóveda, quedando en ruinas toda la obra. Vuelta a empezar de nuevo otro sucedido vino a destruir lo que ya se había hecho" (BONMATÍ, 1981: 65). Finalment, tampoc no van quedar clars els motius dels esfondraments. D'una banda, la premsa local de



l'època assenyala com una causa la mala execució i la manca de fustes (Sempere, 1994: núm. 9); d'una altra banda, hi ha algun historiador que assenyala un terratrèmol com la causa de l'esfondrament de la construcció del temple (RAMOS, 1974: 30). Amb totes aquestes informacions podem afirmar que en el període comprés entre el 1881 i el 1888 les obres van avançar fins que van caure la cúpula i les voltes. I una vegada recuperats del sinistre, les obres van repetir el desastre uns anys més tard, probablement per un petit tremolor de terra a final del segle XIX. L'església nova es va convertir en allò que "se conoció en el pueblo como la *iglesia rota*" (BONMATÍ, 1981: 65).

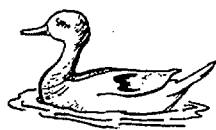
Finalment no hauríem d'ometre la notícia, de començament del segle XX, en la qual ningú no perdia l'esperança en el temple malgrat els esdeveniments (RAMOS 1974: 30):

Hallábase en ruinas dicho templo y se procedió al estudio de su reparación, pero seguramante, por dificultades de índole económica, las reparaciones proyectadas no seguían el ritmo deseado, y así lo demuestra el hecho de que el 16 de mayo de 1908, el arquitecto don Marcelino Coquillat i Llofriu, se trasladó a Santa Pola para ultimar detalles sobre la reanudación de las obras de la Iglesia de este pueblo, ya largos años paralizada

I encara no trobem prou acreditat que aquesta citació faça al·lusió a l'església «rota» (més aviat pareix referir-se al temple parroquial), però és ben cert que les ruïnes, amb la torre quadrada encara dreta, mai més no van esdevenir un temple religiós, sinó que les van convertir en el Mercat Central. Això, però, serà una altra història.

BIBLIOGRAFIA I FONTS CONSULTADES

- BAILE RODRÍGUEZ, A. (1995), *Santa Pola, sencillamente*, CAM/Ajuntament de Santa Pola, Alacant.
- BAILE RODRÍGUEZ, A.-FALCÓ PÉREZ, P. (1996), *Santa Pola*, Autors, Alacant.
- BÉRCHEZ, J. (1987), *Los comienzos de la arquitectura académica en Valencia: Antonio Gilabert*, F. Domènech, València.
- BONMATÍ MEDINA, R. (1981), *Santa Pola. Datos históricos y curiosidades*, Autor, Alacant.
- , (1983), *Santa Pola. Datos históricos y curiosidades (II)*, Autor, Alacant.
- , (1991), *Santa Pola siglo XIX. Temas del pasado para gente del presente*, Autor, Alacant.
- COMISSIÓ ARXIU HISTÒRIC (1983), *El neoclàssic i l'arquitectura* [catàleg de l'exposició], COA, Alacant.



- , (1983), *Guía de arquitectos*, COA, Alacant.
- GOZÁLVEZ PÉREZ, V. (1976), *Santa Pola: urbanismo, economía, población*, Círculo de Economía de Alicante/Dept. de Geografía de la Universitat de València, Alacant.
- IBARRA RUIZ, P. (1895), *Historia de Elche*, Alacant [Elx, M. Pastor, ed. 1982].
- JAÉN URBAN, G. (dir.); MARTÍNEZ MEDINA, A.; OLIVA MEYER, J.; OLIVER RAMÍREZ, J. L.; SEMPERE PASCUAL, A.; CALDUCH CERVERA, J. (1999), *Guía de arquitectura de la provincia de Alicante*, ICJG-A/COACV, Alacant.
- MAS I MIRALLES, A. (1994), "Francisco Serrano y Sempere: Vida i Obra", en *El defensor de Santa Pola* [edició facsimil], Ajuntament de Santa Pola/Fundació Cultural CAM/ICJGA, Alacant.
- , (1996), "El paper de l'Església en la independència de Santa Pola", *Llibre de Festes Patronals*, Ajuntament de Santa Pola/Associació Festerocultural, Santa Pola, 77-81.
- , (1889), "Santa Pola, ahír, húi y demá (Un sainet santapoler de 1889)", *Llibre de festes patronals*, Ajuntament de Santa Pola/Associació Festerocultural, Santa Pola, 83-87.
- , (2001), *La segregació de Santa Pola del terme municipal d'Elx*, Institut Municipal de Cultura, Elx.
- PLA GRAU, R. (1996), "Noticia de Santa Pola", *Llibre de festes Patronals*, Ajuntament de Santa Pola/Associació Festerocultural, Santa Pola, 101-105.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1974), *Santa Pola y su historia*, Autor, Elx.
- SERRANO PERAL, A. (1935), "Proyecto de Mercado de Abastos en Santa Pola (sobre las ruinas de la iglesia antigua)", Arxiu Històric de Santa Pola, Elx.
- SERRANO Y SEMPERE, F. (1894), *El Defensor de Santa Pola* [edició facsimil], a cura d'A. MAS, Ajuntament de Santa Pola/Fundació Cultural CAM/ICJGA, Alacant 1994.
- VALERA BOTELLA, S. (1998), "Arquitectura Civil. El neoclasicismo en Alicante. Continuidad o renovación", en DD.AA, *Neoclasicismo y academicismo en tierras alicantinas: 1770-1850*, ICJGA/CAM, Alacant, 59-110.